

УДК 141.7 : 141.319.8 : 1(091) : 316.6

**РІЗНОВИДИ СТРАХУ В СОЦІАЛЬНОМУ СЕРЕДОВИЩІ: ФІЛОСОФСЬКИЙ
ДИСКУРС**

**TYPES OF FEAR IN THE SOCIAL ENVIRONMENT: PHILOSOPHICAL
DISCOURSE**

Мовчан М. М.,

кандидат філософських наук, доцент кафедри педагогіки та суспільних наук ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі» (Полтава, Україна), movchan.momm@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5359-0428>

Movchan M.N.

*Ph.D., candidate of philosophical sciences,
Associate Professor at Chair of Education and Social Sciences at
Poltava University of Economics and Trade
(Poltava, Ukraine), movchan.momm@gmail.com*

ORCID : <https://orcid.org/0000-0001-5359-0428>

У статті розглядається проблема страху, як важливого феномена буття людини в соціальному середовищі. Увага зосереджена на вагомих різновидах страху – страху смерті, страху самотності, страху старості, страху майбутнього. У кожного з них – своя специфіка. Страх визначається, як стан, який виражає невпевненість у пошуках надійності, що зумовлений дійсною чи уявною загрозою біологічному або соціальному існуванню і благополуччю людини, забезпечуючи при цьому, на певний час, самозбереження індивіда. Страх смерті є кардинальним, екзистенціальним страхом, він закладений в основах існування людини. Від нього походять всі інші страхи. Цей страх допомагає зберегти життя, але при цьому може викликати й максимальні страждання. Серед ефективних засобів, які застосовуються сьогодні для боротьби зі страхом смерті є сила думок; глибокий

контакт з людьми; ідея «хвилеподібного ефекту» (термін І.Ялома); прагнення запобігти відчуття «непрожитого життя». Страх самотності бере початок з дитинства і особливо гостро проявляється не в старості а в підлітковому і юнацькому віці. Причинами цього страху є: стереотипи; низька самооцінка окремих людей; боязнь відповідальності за самих себе; обмаль якісного спілкування або його відсутність; боязнь самотньої старості тощо. Страх старості переслідує більшість людей світу. Причинами страху старості є очікування людьми (в майбутньому): втрати привабливості, самотності, погіршення пам'яті, незатребуваності, зміни соціального статусу, бідності, погіршення фізичного і психічного здоров'я, великої залежності від інших, сексуальної неспроможності, немічності, дряхлості, смерті. Страх майбутнього пов'язаний в особистості з невизначеним і незаним прийдешнім. Індивід, незважаючи на відчуття страху, безперервно бореться з ним. Він хоче здолати думки про незнайоме майбутнє та власну скінченність і мати повноцінне життя. Людський страх неможливо оцінити однозначно. Потрібно продовжувати дослідження даного екзистенціалу на філософському і міждисциплінарному рівні для того, щоб наблизитись до розгадки таємниці людського буття.

Ключові слова: страх, страх смерті, страх самотності, страх старості, страх майбутнього.

The article deals with the problem of fear as an important phenomenon of human existence in a social environment. Attention focused on the important kinds of fear – fear of death, fear of loneliness, fear of aging, fear of the future. Each of them has its own specifics. Fear is defined as a state that expresses uncertainty in the search for reliability, which is caused by a real or imaginary threat to the biological or social existence and well-being of a person, while at the same time ensuring self-preservation of the individual for a certain time. The fear of death is a cardinal, existential fear, it is laid in the foundations of human existence. All other fears are derived from it. This fear helps save to lives, but it can also cause the maximal suffering. Among the effective remedies that are used today to combat the fear of death is the power of thought; deep contact with people;

the idea of "wave-like effect" (the term coined by I. Yalom); the desire to prevent the feeling of "unlived life". The fear of loneliness originates from childhood and it manifests especially acute not in old age but in adolescence. The causes of this fear are: stereotypes; low self-esteem of individuals; fear of responsibility for oneself; lack of quality communication; fear of being lonely in the old age and so on. The fear of old age haunts most people in the world. The causes of the fear of old age are the expectations by people of future: loss of attractiveness, loneliness, memory impairment, change in social status, poverty, deterioration of physical and mental health, high dependence on others, sexual insecurity, infirmity, dullness, death. The fear of the future is linked with an indefinite and unknown future in the personality. The individual, despite the feeling of fear, continuously fights it. He wants to overcome the thoughts about the unfamiliar future and his own finality and have a full life. Human fear cannot be estimated unequivocally. It is necessary to continue the study of this existential at the philosophical and interdisciplinary level in order to get closer to the mystery of human existence.

Key words: *fear, fear of death, fear of loneliness, fear of old age, fear of the future.*

На особливу увагу в сучасному світі заслуговують ті аспекти проблеми людини, що впливають на її становлення, соціалізацію і духовний розвиток. Поміж них виразно вирізняється проблема страху, яка впливає на конструктивну складову особи, її життя, взаємовідносини із природним і соціальним середовищем та духовний і фізичний стан.

Дана проблема була немаловажною в усі часи (починаючи з прадавніх епох), а втім стала неабияк *актуальною* саме тепер, у період перетворення суспільства, коли разом з позитивними змінами, на жаль, має місце і нищення уселюдських морально-етичних норм, а матеріальні цінності робляться першорядними. Дуже недосконала захищеність населення від негативних подій викликала у багатьох людей страхи за своє майбутнє. Страх відноситься до тих понять, що можуть яскраво характеризувати зміст і суть початку XXI століття.

Великого значення проблемі страху надавали філософи і психологи М.Бердяєв, І.Бичко, А.Гагарін, М.Гайдеггер, А.Камю, С.К'єркегор, Р.Мей, Ф.Ріман, Ж.-П.Сартр,

П.Тілліх, О.Туренко, З.Фрейд, О.Фролова, Е.Фромм, Н.Хамітов, І.Ялом та ін. Але не дивлячись на досить немалі напрацювання з означеної теми у філософській думці проблема страху потребує подальшого дослідження. Зараз важливо осмислити багато питань. Серед немаловажних питань виділимо наступні: різновиди страху, онтологія та феноменологія страху, філософсько-антропологічні та інші вкрай значущі аспекти цього феномена.

Мета нашої статті – філософсько-антропологічний аналіз таких різновидів страху, як страх смерті, страх самотності, страх старості та страх майбутнього, що суттєво впливають на життя і діяльність людини.

Ми вважаємо що страх – це «стан, який виражає невпевненість у пошуках надійності, який зумовлений дійсною чи уявною загрозою біологічному або соціальному існуванню і благополуччю людини, забезпечуючи при цьому, на певний час, самозбереження індивіда» [5, с. 96].

1. Страх смерті [4]

Чимало дослідників відзначають, що «всі релігії світу і філософські системи були породжені страхом людини перед смертю» [2, с. 7]. Страх смерті є екзистенціальним страхом, він закладений в основах існування людини. Смерті бояться не лише люди, а й усе живе. Страх смерті допомагає зберегти життя, але при цьому може викликати й максимальні страждання. Це почуття неминуче в житті людини, і всім нам, як це не гірко доведеться пережити його. Смерть, це – «символічна подорож від себе до себе. Завдячуючи майбутній смерті особа розпочинає скорботний шлях до себе по спіралі життя, і як тільки це повернення відбудеться, особа стане власним образом, виступить у обличчі трупного зліпка» (В.Подорога) [2, с. 4].

У відношенні до смерті, на думку А. Демічева, є дивна двоякість: з одного боку, ми відчуваємо страх смерті, з іншого – є відчуття, що ми будемо жити вічно. Ми завжди розглядаємо смерть як те, що відноситься до інших, а не до нас, плануємо наше життя, поїздки, зустрічі, справи, але в наші плани чомусь не входить смерть, хоча це самий неспростовний факт. Напевно, причина такого парадоксу в тому, що, будучи частинкою Вічного розуму, ми помилково переносимо відчуття безсмертя

на своє тлінне тіло. Ми боїмося смерті, але разом з цим нам надзвичайно цікаво – а що ж буде після неї? [2, с. 9].

Страх смерті, як вважає І. Ялом, викликають певні життєві ситуації. Серед них слід виділити наступні: 1) горе від втрати коханої людини; 2) смертельна хвороба; 3) розрив любовних стосунків; 4) життєві віхи – наприклад, 50-, 60-, 70-річчя; 5) тяжке потрясіння – пожежа, зґвалтування, пограбування; 6) залишення дому дорослими дітьми (ситуація «порожнього гнізда»); 7) втрата роботи, зміна сфери діяльності; 8) вихід на пенсію; 9) переїзд у будинок престарілих; 10) незвичайні за силою сновидіння, що передають послання з глибин нашого «Я» [10, с. 52].

Чи існують способи послаблення страху смерті чи бодай пояснення, бо те, що ми змогли пояснити і зрозуміти стає не таким страшним. А, може, краще нічого і не роз'яснювати і не думати про те, що коли-небудь нам доведеться вмирати? «Однак, смерть від того, що про неї не думають, не зникне і страх смерті також не зникне, а піде глибше, у підсвідомість. Там він буде небезпечнішим і шкідливішим, ніж будучи усвідомленим; його прихована отрута буде весь час отруювати радість життя, а в кінці його прорветься назовні тяжкими стражданнями» [3, с. 120]. Думати, про прийдешню смерть зовсім не означає боятися її. Пам'ять про смерть потрібна для повноцінного людського буття.

Серед досить ефективних засобів, які нині застосовуються для боротьби зі страхом смерті є *сила ідей і глибокий контакт з людьми*. В цьому плані науковці виділяють аргументи давньогрецького мислителя Епікура, який наполягав, що мета філософії – це полегшення людських нещасть. Коріння їх у страху смерті. Серед аргументів Епікура, що допомагають долати такий страх, акцент зробимо на трьох: *смертність душі, смерть – це ніщо, аргумент симетрії*. Філософ вважав, що душа смертна і зникає разом з тілом. Якщо ми смертні, говорив Епікур, а душа не переживає тіло, тоді нам непотрібно боятися. Він підкреслював, що ми не будемо нічого відчувати і жаліти про втрачене життя. Розглядаючи другий аргумент, мислитель запевняв, що коли ми існуємо, смерті ще нема, а коли смерть є, нас вже нема. В такому випадку, навіщо боятися смерті, якщо ми не можемо відчути її. Найбільш переконливим є третій аргумент великого афінянина – це аргумент

симетрії. Стан небуття, в який ми попадаємо після смерті, – це той же самий стан, в якому ми перебували до народження. Ця думка дає нам велику втіху. Виявляється, що два стани небуття – до нашого народження і після смерті – абсолютно однакові, але ми боїмося другого небуття (вічності), а про перше майже не думаємо [9, с. 107].

Серед других способів для боротьби зі страхом смерті важливо виділити такі: ідея «хвилеподібного ефекту» (термін І.Ялома [10]); прагнення запобігти відчуття «непрожитого життя»; засособи, що є в афоризмах тощо. В ідеї «хвилеподібного ефекту» мова йде про те, що кожна людина, не знаючи і не думаючи про це, поширює навколо себе «концентричні кола» впливу, який може зачіпати інших людей на протязі багатьох років, з покоління в покоління. Певним чином ми можемо продовжуватися у своїх дітях, онуках, правнуках тощо. «Хвилеподібний ефект» зовсім не обов'язково означає, що після нас залишиться ім'я чи образ. Даний феномен означає, що з нашого життєвого досвіду залишаються «якісь особливості, крупинки мудрості, досвіду, втіхи, які перейдуть іншим людям – не має значення знайомим чи ні» *Прагнення запобігти відчуття «непрожитого життя»* також допомагає долати страх смерті. Людина мусить змінити щось у своєму житті, щоб потім, через певний час, не переживати подібної муки і жалю, які були в недалекому минулому. Дуже погано, коли індивід не зміг реалізувати себе в житті. Чим менша ступінь самореалізації, тим сильнішим може бути страх смерті [10, с. 109]..

2. Страх самотності [4]

Страх самотності властивий всім етапам розвитку особистості. На кожному етапі він має своєрідну специфіку. Початки людських страхів потрібно шукати в дитинстві. Ми народжуємося з певними емоціями і почуттями, коли виходимо з материнського лона. Першими важливими відчуттями дитини є невдоволення і страх самотності. Це виражається, насамперед, у плачі.

Страх самотності особливо сильно переживається особистістю в підлітковому і юнацькому віці, а не в старості (коли людина вимушена залишати діяльність, втрачає певний соціальний статус, а також рідних і близьких тощо). Позаяк у середній і пізній дорослості особа вже має необхідні навички узгоджувати рівень

своїх домагань і можливостей, дістає солідну комунікативну практику, що дає можливість успішно долати життєві труднощі.

Виділимо дві форми вияву цього страху (використовуючи терміни Н. Хамітова – «зовнішня самотність» і «внутрішня самотність» [8]): 1) страх зовнішньої самотності і 2) страх внутрішньої самотності. Зауважимо, що особистість може відчувати, як зовнішню, так і внутрішню самотність. У страху зовнішньої самотності акцент робиться, насамперед, на зовнішніх чинниках, які пов'язані із втратою зв'язків із сім'єю, суспільством тощо. Цей страх, згідно за Н. Хамітовим, є результатом випадкової суперечності людини і соціального середовища. Страх внутрішньої самотності, головну увагу акцентує на внутрішніх чинниках. Він (страх) немовби виростає з середини особистості, а зовнішні обставини життя не мають вирішального значення, бо «внутрішня самотність є результатом суперечності людини з собою, яка приводить до втрати та пошуку самототожності і вже на цій основі – до суперечності людини та суспільства» [8, с. 19].

Варто сказати про причини страху самотності. Це: 1) стереотипи. В багатьох культурах світу існує думка про те, що бути самотнім – погано. Самотні люди – неповноцінні; 2) самооцінка. У багатьох індивідів цей страх пов'язаний з дуже заниженою самооцінкою. Особа з такою самооцінкою не може правильно оцінювати себе, і як наслідок, песимістичний настрій, надмірне почуття жалості до себе, очікування від багатьох людей лише прикростей, а від прийдешнього – лише поганого; 3) боязнь відповідальності за самих себе (вихід на певний рівень свободи, при якому треба самому встановлювати доцільність власної діяльності і поведінки). Проте значно легше перекидати відповідальність на інших. Таким чином має місце втеча від свободи; 4) недостатньо якісного спілкування (завдячуючи іншим особистість може знаходити підтвердження свого існування у світі та своєї значущості тощо); 5) боязнь самотньої старості (де настає слабкість, немічність), з характерними їй відчуттями – непотрібності, даремності, нікчемності.

3. Страх старості [4].

Доречно наголосити, що з давніх часів західна культура (передусім грецька) не була толерантною до старості, тому й було чимало причин для означеного страху.

Але важливо зауважити – у давньогрецькій цивілізації гостроти страху старості не існувало тому що мало хто доживав до цього віку.

Видатний представник доби Відродження – Данте Аліґ'єрі, напевно чи ненайперший у світовій культурі назвав старість «третім віком» (цей термін зараз широко використовується у світовій практиці). Найдосконалішим етапом людського життя, згідно за Данте, є зрілість, а старість – це період регресу [1]. Мислитель цієї ж епохи М.Монтень повідомляв, що старість не є періодом розквіту душі, вона перемагає і тіло, і душу людини. Він підкреслював, що найбільше досягнень людина робить до 30 років, а відпочивати вона повинна вже з 55-60 років: «Щодо мене, то я з повною впевненістю можу сказати, що з цього віку (30 років) мій дух і моє тіло більше втратили, ніж набули, більше рухались назад, ніж уперед...» [6, с. 162].

Новоєвропейський філософ, засновник емпіризму Ф. Бекон, наголошував на шляхах подовження людського життя і виступав за науковий підхід у цьому питанні та вважав за потрібне передусім попереджати появу старіння. Не дивлячись на такі думки мислителя (його геронтократичні симпатії) в тогочасному суспільстві існував неабиякий страх старості.

Німецький філософ А. Шопенгауер вважав старість особливим періодом життя. На його думку, характерними рисами цього періоду життя є хвороби, смуток, самотність. Очікування їх і виступає основним джерелом страху старості [9].

Відомий німецько-американський філософ, психолог і соціолог Е. Фромм [7] засвідчує, що страх старості переживає переважна більшість людей у світі, оскільки він пов'язаний з кардинальним страхом – зі страхом смерті. Страх старості, вважає цей неофрейдист є безпідставним, бо, якщо індивід жив продуктивно і творчо в молоді літа, то і в старості він буде бадьорим, продовжуватиме самовдосконалюватися, незважаючи на послаблення фізичних сил. Яскравим свідченням того, що людина жила непродуктивно, є деградація особистості в старості.

Таким чином головними причинами страху старості є очікування людьми (в майбутньому): втрати привабливості, самотності, погіршення пам'яті, незатребуваності, зміни соціального статусу, бідності, погіршення фізичного і

психічного здоров'я, великої залежності від інших, сексуальної неспроможності, немічності, дряхлості, смерті [4].

Для позбавлення чи бодай мінімізації цього страху людина, насамперед повинна визнати, що він властивий соціальному середовищу і конкретно їй. Важливо навчитися жити зі страхом старості. Особистість повинна заспокоїтись і надмірно не переживати, оскільки кожна людина при нормальному ході подій може дожити до старості, а вже потім піти у засвіти. Для особистості означений страх може свідчити про завершальну стадію життя і наближення часу відходу в небуття. Особа, яка вельми переймається страхом старості і разом з цим страхом смерті у всьому, до чого вона має пряме або непряме відношення бачитиме лише смерть. Від цього життя її буде нестерпним і перетвориться на суцільні страждання. Вона (старість) на превеликий жаль, у більшості випадків спотворює тілесність особистості (зовнішній вигляд). Старість, як говорить народна мудрість – не радість. Тому потрібно людину, починаючи з дитячого періоду становлення і розвитку особистості (так вважають багато західних філософів і психологів), толерантно і спокійно готувати (навчати) до того, що в майбутньому її очікує поважний вік (старість), а також смерть, якої не потрібно боятися. Для того, щоб у людини в подальшому, у більш зрілому віці не виникало тяжких депресивних станів, які часто призводять особистість до втрати сенсу життя і навіть до суїциду назріла нагальна потреба залучати до цієї надзвичайно важливої справи фахівців з практичної філософії, філософської антропології, психології тощо.

4. Страх майбутнього

Сучасні люди потрапили у полон своїх страхів. Буття повсякчас приводить їх на рубіж невідомого і відомого, таємного і несподіваного. Перебуваючи у такому становищі, індивідуум повсякчасно відчуває страх. Людина, незважаючи на відчуття страху, безперервно бореться з ним. Вона хоче здолати думки про незнайоме майбутнє та власну скінченність і мати повноцінне життя. Соціальна, економічна та політична нестабільність, систематичне погіршення рівня життя, тероризм, зростання кількості катастроф, стихійного лиха і природних катаклізмів держать індивіда у перманентному страху і тривозі. Слід зауважити, що страх майбутнього –

це цілком нормальна реакція на те, що відбувається в суспільстві. Така реакція може охоплювати більшість населення країни.

Тривога і занепокоєння перед невизначеним і незнаним майбутнім глибоко укорінена у людське мислення. Людина зі страхіттям може ставитися до минувшини, її часто не задовольняє нинішнє, однак справжній страх особистість може переживати передусім тоді, коли вона думає про те, що її чекає у майбутньому. Здавалося б, на початку ХХІ століття індивід вже не повинен боятися майбутнього, оскільки завдячуючи новітнім інформаційним технологіям ми навчилися передвіщати своє життя на багато десятиліть вперед, проте не дивлячись на це, людина не відчуває себе більш захищеною. А нині можна спостерігати, що страх стає сталою характеристикою людської свідомості і це дає певні підстави говорити про формування катастрофічної свідомості.

Як же можна подолати страх майбутнього чи принаймні мінімізувати його? Для цього буде потрібна велика внутрішня робота, масштаби якої залежать, насамперед, від того, наскільки цей страх підпорядкував собі життя особистості, яка переживає його (тобто даний страх). Ми пропонуємо декілька важливих когнітивних елементів (моментів) цієї важливої роботи: 1. Потрібно усвідомити, що у вас є саме цей (а не якийсь інший) різновид страху. 2. Слід збагнути сутність життя взагалі і прийняти цей страх, як неминуче зіткнення з труднощами і їх подоланням. Саме в цьому і полягає прогрес. 3. Важливо усвідомити, що особистість часто починає боятися нещастя задовго до їх можливої появи. Біда може і не статися, але ми її вже переживаємо із-за того що самі собі її «навіюємо», програмуємо. Життєвим правилом для людей, які схильні надмірно переживати за майбутнє повинна стати приказка: «Не вмирай раніше смерті». 4. Варто знати, що життя – це тільки теперішнє, а минуле і майбутнє існують лише в нашій свідомості. Тобто не потрібно жити минулим, бо воно вже пройшло, не потрібно жити майбутнім, оскільки воно інваріантне (багатоваріантне), а потрібно жити теперішнім тут і зараз.

Підсумовуючи вищесказане зробимо наступні *висновки*:

Страх відіграє важливу роль у бутті людини. Він може як захищати особу від руйнації, так і навпаки – руйнувати і знищувати. Буття без цього феномена не є повним.

Сьогодні відношення до смерті не має належного високого рівня (а смерть заслуговує на це). В цьому питанні є надзвичайно багато невідомого (адже народження і смерть є найбільшими таїнами людського існування), але вже зараз немало представників філософії, психології й інших окремих наук піднімають питання про те, що доки ми не будемо знати про смерть, доки ми не прийматимемо її, як явище властиве нашому життю (яке не проходить десь поза нами) то будемо постійно страждати і переживати не просто страх, а його граничну точку – жах.

Проблема страху самотності сьогодні загострюється, адже особистості необхідно входити у різноманітні соціальні підструктури. Завданням для кожної людини стає не просто навчитися жити у суспільстві, але й гармонізувати стосунки з іншими людьми й головне – досягти гармонії свого внутрішнього світу.

Страх старості пов'язаний з очікуваннями особистості в майбутньому тілесної потворності, бідності, сексуальної неспроможності, самотності, хвороб, великої залежності від інших, немічності, дряхлості, смерті. Негативне відношення до старості існує сьогодні на Заході, яке має певне підґрунтя ще з античних часів.

Людину лякає незнайоме, невизначене майбутнє. Вона хоче здолати думки про таке майбуття і мати повноцінне життя. Особистості потрібно зрозуміти, що життя – це тільки сьогодні. Треба прийняти своє життя таким, яким воно є, а труднощі необхідно сприймати як тимчасове явище, яке може принести не лише негативні проблеми, а й користь. Не варто боятися помилок на шляху самореалізації і не потрібно придумувати майбутні небезпеки, бо це призводить до того, що людина починає вірити в них і надмірно переживати.

Для успішного вивчення таємниці людини, для нормального становлення, функціонування і розвитку особистості в соціальному середовищі необхідно проводити подальші дослідження екзистенціалу страху, використовуючи при цьому теоретичні та емпіричні напрацювання вітчизняних і зарубіжних дослідників.

Список використаних джерел

1. Данте Алигьери. Малые произведения / Данте Алигьери. – М.: Наука, 1968. – 652 с.
2. Демичев А. В. «Мастерская Платона» / А. В. Демичев. – Режим доступа: <http://www.smertey.net/index.php/uk/satt/psikhologja-smert/122-strakh-smerti>.
3. Калиновский П.П. Переход: Последняя болезнь, смерть и после / П. П. Калиновский. – Запорожье: М.П. «Берегиня», 1993. – 184 с.
4. Мовчан М. М. Інтерпретація різновидів страху в соціальному середовищі / М. М. Мовчан // Актуальні проблеми філософії та соціології. Науково-практичний журнал Національного університету «Одеська юридична академія». Випуск 2. – Одеса, 2014. – С. 47-52.
5. Мовчан М. М. Феномен страху в сучасному світі / М. М. Мовчан // Філософські обрії. Науково-теоретичний журнал Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України та Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка. Випуск 28. – Київ-Полтава, 2012. – С. 94–102.
6. Монтень М. Опыты: Судьбы и нравы / М. Монтень; [пер. с фр.]. – СПб.: Издательский Дом «Азбука-классика», 2007. – 288с.
7. Фромм Э. Человек для самого себя / Эрих Фромм. – М.: АСТ: АСТ Москва, 2010. – 350 с.
8. Хамітов Н. В. Самотність як феномен людського буття: Автореф. дис. ... д-ра філос. наук / Н. В. Хамітов . – К., 1998. – 34 с.
9. Шопенгауэр А. Афоризмы житейской мудрости / Артур Шопенгауэр; [пер. с нем.]. – СПб.: Азбука, Азбука-Аттикус, 2011. – 256 с.
10. Ялом И. Вглядываясь в солнце. Жизнь без страха смерти / И. Ялом; [пер. с англ. А. Петренко]. – М.: Эксмо, 2008. – 352 с.

References

1. Dante Aligeri. Malye proizvedeniya / Dante Aligeri. – М.: Nauka, 1968. – 652 s.
2. Demichev A.V. «Masterskaya Platona» / A.V.Demichhev. – Rezhim dostupa: <http://www.smertey.net/index.php/uk/satt/psikhologja-smert/122-strakh-smerti>.

3. Kalinovskij P.P. Perehod: Poslednyaya bolezni, smert i posle / P.P. Kalinovskij. – Zaporozhe: M.P. «Bereginya», 1993. – 184 s.
4. Movchan M. M. Interpretatsiia riznovydiv strakhu v sotsialnomu seredovyschi / M. M. Movchan // Aktualni problemy filosofii ta sotsiologii. Naukovo-praktychnyi zhurnal Natsionalnoho universytetu «Odeska yurydychna akademiia». Vypusk 2. – Odesa, 2014. – S. 47-52.
5. Movchan M. M. Fenomen strakhu v suchasnomu sviti / M. M. Movchan // Filosofski obrii. Naukovo-teoretychnyi zhurnal Instytutu filosofii imeni H. S. Skovorody NAN Ukrainy ta Poltavskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni V.H.Korolenka. Vypusk 28. – Kyiv-Poltava, 2012. – S. 94–102.
6. Monten M. Opyty: Sudby i nrawy / M.Monten; [per. s fr.]. – SPb.: Izdatelskij Dom «Azbukaklassika», 2007. – 288s.
7. Fromm E. Chelovek dlya samogo sebya / Erih Fromm. – M.: AST: AST Moskva, 2010. – 350 s.
8. Khamitov N.V. Samotnist yak fenomen liudskoho buttia: Avtoref. dys. ... d-ra filos. nauk / N.V. Khamitov . – K., 1998. – 34 s.
9. Shopengauer A. Aforizmy zhitejskoj mudrosti / Artur Shopengauer; [per. s nem.]. – SPb.: Azbuka, Azbuka-Attikus, 2011. – 256 s.
10. Yalom I. Vglyadyvayas v solnce. Zhizn bez straha smerti / I. Yalom; [per. s angl. A. Petrenko]. – M.: Eksmo, 2008. – 352 s.

Відомості про автора

Мовчан Михайло Миколайович, кандидат філософських наук, доцент, кафедри педагогіки та суспільних наук; адреса для листування: Кафедра педагогіки та суспільних наук (к. 321) вул. Коваля 3, ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі», м. Полтава, 36014; моб. тел.: 8-095-56-14-093; E-mail: movchan.momm@gmail.com